

Философия жана инсандагы баалуулуктар

Кыдыралиев С. - т.и.д., проф.,ЖАМУ

Кыргыз улутунун жана билим берүүсүнүн учурдагы көйгөйлөрү.

Азыркы глобалдаштыруу шартында дүйнөлүк мамлекеттер арасында дүйнөлүк рынокту ээлеш үчүн атаандашуу күч алды. Өнөр жайлуу, күчтүү мамлекеттер дүйнөлүк рынокко өз товарларын чыгарып байып жатышат. Чабал мамлекеттер начарлап, күчтүүлөргө көз каранды болуп жатат. Ушундай шартта биздин Кыргызстаныбыздын акыбалы кандай болот? Келечеги кандай болот деген суроо ар бир адамды ойлондурбай койбойт.

Кыргызстан мамлекети негизги жергиликтүү улуттун атына коюлган. Ошондуктан мамлекеттин тагдыры кыргыз элинин жөндөмдүүлүгүнө, акылдуулугуна, билимдүүлүгүнө жараша болот.

Кыргызстандын өз алдынча мамлекет болгонуна 20 жыл болуп калды. Бирок биздин өлкө өз алдынча өнүгүү жолуна али да болсо түшө албай жатат. Мунун объективдүү жана субъективдүү себептери бар. Бул макала ушул себептерди талдап, жыйынтык чыгарууга арналган.

Азыркы учурда улуттар жөндөмдүүлүктөрү жана жашоого ыңгайлашуусу боюнча эки түргө бөлүнөт: 1) көчмөн улуттар 2) өнөр жайлуу улуттар.

Көчмөн улутундагылар табияттын жемиштеринен пайдаланышып күн кечиришет. Алар көбүнчө мал чарбачылыгы жана дыйканчылык менен алектенишет. Өнөр жайлуу улуттар завод фабрикаларды курушуп, аларды иштетишип керектүү товарларды экспортко чыгарышып, сатышып, мамлекеттүүлүгүн курушуп, өнүктүрүшөт.

Байыртадан кыргыз улуту көчмөндүк менен өнүгүп келген. Советтер Союзу убагында кыргыздар көчмөн улутунан өнөр жайлуу улутуна айлана баштаган. Ал учурда Кыргызстанда көптөгөн завод фабрикалар иштеп турган. Мисал үчүн Бишкекте В. И. Ленин, М. В. Фрунзе атындагы заводдор, «Кыргыз электродвигатель», «Авточогултуучу», «Кыргызавтомаш», «Көзөгүч» (заводсверл), «Айгүл», «Кыргызэлектроника» «Тери иштетүүчү» заводдору, «Трикотаж» фабрикасы, Камволдук ноту комбинаты, Антибиотик заводу иштеп турушкан. Ошондой эле завод фабрикалары Токмокто, Каджы-Сайда, Миң-Кушта, Ошто, Жалал-Абадда, Таш-Көмүрдө, Кочкор-Атада, Майлуу-Сууда, Кара-Көлдө, Хайдаркентте, Кызыл-Кыяда, Сүлүктүдө, Көк-Жангакта, ж. б. шаарларда иштеп турган. Ушул заводдордо миндеген кыргыз улутундагы жарандар иштешип, өздөрүнүн тарыхый көчмөн турмушунан өнөр-жай турмушуна өтө баштаган. Б. а. көчмөн жашоодогу жөндөмдүүлүктөрүнө өнөр-жай жөндөмдүүлүктөрүн кошуп, аң-сезимдери өсө баштаган. Кыргыздардын ичинен токарлар, токуучулар, тигүүчүлөр, ширетүүчүлөр, цехтин жетекчилери, инженерлер, технологдор, башкы инженерлер, заводдун директорлору чыгышкан. Ушул кесиптин ээлери кыргыздарды көчмөн улутунан өнөр жайлуу улутка айландырган десек болот. Ал эми азыркы учурда өлкөдө мамлекеттик башкаруу, саламаттыкты сактоо, билим берүү, энергетика, соода мекемелери эле калды. Мындан башка Кум-Төр алтын заводу, Кызыл-Кыядагы цемент заводу өндөгөн чет мамлекетке баш ийген бирин-серин гана ишканалар калды. Жалпысынан алганда баягы өнөр жайлуу улутка айланып бара жаткан кыргыз улуту эгемендүүлүк шартында жумушсуздуктун айынан кайрадан көчмөн улутуна айланып бара жатканы өкүнүчтүү. Жумушсуздуктун айынан ошол кыргыздардын бир бөлүгү кайрадан тоо таянып мал багып кетишти, бир бөлүгү Россия, Казакстан өндөгөн башка мамлекеттерге жумуш издеп көчүп кетишти. Ушул жагдай мамлекеттин бюджеттин азаюусуна, билим берүү, саламаттыкты сактоо мекемелеринин начарлоосуна алып келди. Атап айтканда мугалимдер менен врачтардын маяналарынын азайышына алып келди. Бул нааразычылыкты туудурду. Билим берүү мекемелери менен өнөр

жай ишканаларынын ортосунда түз байланыш бар. Өнөр жай ишканаларынын жоюлушу билим берүү мекемелеринин начарлашына алып келди. Себеби дегенде мектептердеги, ЖОЖдагы окуу каражаттары, атап айтканда физикалык приборлор, химиялык реактивдер, станоктор, тракторлор, ж. б. каражаттар иштеп жаткан завод фабрикалардан алынчу. Мындан сырткары окуучулар, студенттер окуу практикаларын, экскурсияларын, завод фабрикаларга барып өткөрүшчү. Завод фабрикалар маяна табуучу гана жер болбостон, аң сезимди, жашоо жөндөмдүүлүктөрдү өстүрүүчү жер болгон. Мисалы: металл иштетүүчү, кездеме токуучу станокторду алсак, алар бир эле убакта математиканын, физиканын, химиянын, ж. б. илимдердин жетишкендиги жөнүндө адамдарга маалымат берет, б. а. алардын аң сезимин өстүрүп, өнөр жайлык билимди жогорулатат. Мындан сырткары завод фабрикалар жарандарга социалдык жактан да жашоо турмуш дэңгээлин жогорулатканга чоң таасирин тийгизчү. Ар бир ишкананын алдында өздөрүнүн жатаканалары, ашканалары, кесиптик окуу жайлары, библиотекалары, медпункттар бар эле. Тоодон түшкөн кыргыз жаштары ошол жатаканаларда жашап, кесиптик окуу жайларда окушуп, завод фабрикаларда иштешчү.

Завод фабрикалардын жоюлушу, өнөр жайынын кыйрашы орто мектептерди, техникумдарды, ЖОЖын бүтүргөн жарандардын жумушсуздугун күчөтүп, алардын көңүлүн суутуп, депрессиялык абалга алып келди. Жарандардын орточо жашоо убактысы Советтер Союзу убагында 72 жаш болсо, ал эми азыркы учурда 62 жашты түзүп калды. Буга акы төлөө менен жүрүүлүчү медициналык жардам жана окуу процесстери өз таасирин албетте тийгизди. Айыл чарбасындагы жерлерди менчиктештирүү жана башка реформалар өз жемишин берген жок. Тескерисинче биздин базарларга чет өлкөдөн айыл чарба жемиштери келип биздин дыйкандарды банкрот кыла баштады. Бул учурда кыргыз жарандары өз күчтөрүн сатканы, жумуш издеп чет мамлекеттерге кете башташты. Азыр алдуу, күчтүү жумушка жарамдуу жарандардын жарымынан көбү өлкөбүздү таштап кетишти. 1 млндон ашык адам кетти. Бул сан абдан көп. Сыртка чыгып иштөө албетте керек. Башка мамлекеттерде сыртка чыгып иштөө 15-20%тен ашпайт. Биздикиндей бул сан көбөйсө мамлекеттин жашоосунун денгээлине терс таасирин тийгизет жана кризистик абалга алып келет. Көчмөндүк психологияны жойбосок болбойт. Өнөр жайлуу улут менен көчмөн улутунун айырмасын түшүндүрүү үчүн төмөндөгүдөй мисал келтирейин. Улуу Ата мекендик согушта немецтер менен япондуктар жеңилип, утулушуп Германия жана Япония өтө талкаланган. Бул эки өлкөдө табият байлыктары дээрлик жок. Немцтерде жана япон улуттарында өнөр жайлуу жөндөмдүүлүк дээринде болгон. Ошондуктан алар талкаланган өлкөлөрүн бат эле калыбына келтирип, өнөр жай багытында өнүктүрүп, дүйнөнүн эң алдынкы өлкөсүнө айландырышты. Бизде мындай каардуу согуш болбосо деле көчмөндүк турмуштан арыла албай келебиз. Демек бизде өнөр жайлуу жөндөмдүүлүк жок, болсо да өтө аз. Бизде өнөр жайлуу жөндөмдүүлүгүбүздүн жоктугуна бир мисал келтире кетейин. Жалал-Абад облусунун Аксы району менен Өзбекстан чектешет. Чаткал тоо кыркалары Аксы аркылуу Өзбекстандын территориясына өтүп кетет. Ушул тоо кыркаларынын этегинде Өзбекстандын территориясында Ангрэн деген кичи шаарда кен катары ак топурак (каолин) чыгат. Ушул ак топурактан (каолинден) Ангрэндиктер фарфор идиштерин, фарфор электр изоляторлорун, сантехникалык буюмдарды ж.б.ды жасап, аларды экспортко чыгарып сатып пайдасын көрүшөт. Ушундай эле каолин чек арага жакын жерде биздин Аксы районубуздан да чыгат. Ак топурак алыстан эле жолдун боюнан көрүнүп турат. Биздин чоңдорубуздун деле, элибиздин деле каолинди иштете турган ою жок. Кээ бир окумуштууларга, академиктерге айтсам, текебердүүлүк менен жийиркеничтүү карашат. Төмөнкү катмардагы чор таман адамдар жасай турган жумуш катары көрүшөт. Мындан биздин текебердүүлүгүбүз, төрөпейилдүүлүгүбүз базар экономикасына туура келбей тургандыгын көрсөк болот. Же болбосо өзбектердин отурукташкан, өнөр жайлуу калк экендигин, кыргыздардын оңой менен ийилип жумуш жасабаган, көчмөн, текебердүү калк экенин көрсөк болот. Биз эгерде пейилибизди оң базар экономикасына ыңгайлаштырып оңдобосок, анда глобалдаштыруу шартында мамлекетибизди

жоготуп, элибиз оңой оокат издеп, цыгандарга окшоп тарап кетиши мүмкүн. Ушундай коркунуч бар.

Өнөр жайлык жөндөмдүүлүктү пайда кылыш үчүн жаштарыбызды кандай окутушубуз керек, кандай тарбиялашыбыз керек деген суроо туулат? Азыркы учурда биздин билим берүү системабыз кыргыз улутун көчмөндүк абалдан өнөр жайлуу абалга өткөрө алган жок. Айыл чарбасынын деңгээли деле жылдан-жылга төмөндөп баратат. Себеби дегенде өнөр жайынан жардам болбосо айыл чарбасы өзүнчө өнүгө албайт. Анткени бүтүн дүйнөдө айыл чарбасы, мамлекеттик дотация менен жашайт. Анын себеби айыл чарбасы жылына бир жолу гана киреше алат, калган убакта чыгаша чыгарып турат. Туризм деле ошондой. Демек биз өнөр жай тармагын өнүктүрбөсөк болбойт.

Россиядагы өнөр жайынын өнүгүү тарыхын карап көрсөк, аларда деле өнөр жайы өзүнөн өзү өнүккөн эмес. Өнөр жайына элди авторитардык башкаруу жолу менен күчкө салып иштеткен учурлар болгон. Россияда металл өндүрүү, парфюмердик буюмдарды өндүрүү, металлдардан буюм жасоо франциялык ишкерлер тарабынан колго алынып, кара жумуштарга орустар иштешкен. Кийинчерээк Петр I-нин жардамы менен билим берүү системасы өнүгүп, орустардын аң-сезими өсүп, деңиз кемелерин, курал жарактарды, параовоздорду, автомобилдерди, танктарды, самолетторду, космос кораблдерин ж.б.ды жасаганды үйрөнүп, орустар дүйнөнүн эң алдыңкы улуттарынын бири болуп калышкан. Орустардын мындай өнүгүшүнө Петр I ге окшогон орус мамлекет башчылары, өздөрү заводдордо новатор жумушчу болуп иштешип карапайым элге мисал көрсөткөнү чоң ролду ойногон. Биринчи болуп мамлекет башчылары, мамлекеттин байлыгын көбөйтүп, өз элин багып алганы аракет кылышкан.

Мамлекет куруу үчүн ар бир адам мамлекетке керек экендигин, эгер керек болсо кайсы жумушуна керек экендигин билүүсү зарыл. Өкмөт башчылары өздөрү кайсы жакка кетсепер кете бергиле десе, ошондон башка оор трагедия жок деп эсептеймин. Мен бийликке отура берейин сен кайсы жакка барсаң бара бер, сен мага тийбе, мен сага тийбеймин деген принцип улуттун тарап кетишине алып келет.

Өнөр жайлуу жөндөмдүүлүк деген эмне? Ал эмнеден келип чыгат? Ушул суроолорго жооп берип кетейин. Өнөр жайлуу жөндөмдүүлүк бул илимий техникалык жетишкендиктерди пайдаланып, дүйнөлүк рынокто конкуренцияга туруштук бере ала турган товарларды иштеп чыгаруу жөндөмдүүлүгү. Мындай жөндөмдүүлүккө ар кандай улут ээ боло бербейт. Жалкоолукту жеңген, эмгекчил, тапкыч, шыктуу, уста, билимдүү улут ээ боло алат. Өнөр жай товарларын чыгарууну билимдүү, жөндөмдүү таза жүргөн, Путинге окшогон өкмөт башчылары же Н. Назарбаевге окшогон улут башчылары гана уюштура алат. Даяр нерсени сатып жеген, паракор өкмөт муну эч убакта уюштура албайт. Өнөр жайды өнүктүрүш үчүн экономиканын «товар-акча-товар» деген формуласын жакшы билиш керек. Андан кийин глобалдаштыруу шартында жаңы информациялык технологияларды, интернетти жакшы билүү зарыл. Б.а. чыгарган товарың кайсыл жерге өтөт, атаандаштарың таанышың керек. Товар чыгарган киши инженердик психологияга ээ болуш керек. Адам машина менен «тил табышканда» гана чыгарган товар сапаттуу, арзан жана базарда өтүмдүү болот.

Азыркы учурда биздин мамлекетибиздин башчылары, мугалимдердин жана врачтардын маянасын көбөйтүп жатышат. Эгерде биз мамлекеттин ичиндеги товар чыгарууну колго албасак, анда бул маяналарды көтөрүүдөн деле майнап чыгышы кыйын. Себеби дегенде билим берүү жана ден-соолукту сактоо мекемелеринин материалдык базасын көтөрбөй туруп, жөн эле айлыктарды көтөрүү чоң ийгиликтерге алып келбейт. Ошондуктан биз көчмөндүк жагдайдан өнөр жайлык жагдайга өтүшүбүз керек. Кыргыз улуту үчүн бул абдан оор болот. Бир эле күндө биздин жөндөмдүүлүгүбүз өзгөрүп калбайт. Ошондой болсо да биз аракет кылышыбыз керек. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн куруп, башка өнөр жайлуу мамлекеттер менен тең ата болуп жашоо оңой иш эмес. Эмне кылыш керек?-деген суроо туулат. Өзүбүздү өзүбүз көчмөн турмушунан өнөр жайлуу турмушка өткөрүшүбүз керек. Тоо кендерибизди чет мамлекеттерге бербешибиз керек. Муну биз Кум-Төр кенин берип, алардын 9%не чекебиз

жылыган жок. Андан сырткы карызыбыз азайып калган жок. Азыркы учурда Кыргызстанда экономиканы оңдош үчүн төмөнкүдөй иштер жүрүп жатат.

1) Чет мамлекетке күч сатуу, же болбосо чет мамлекетке барып жалданып иштеп, кайтып Кыргызстанга акча жөнөтүү. Бул аргасыз чара Кыргызстанга келген акчалар кайрадан эле чет мамлекеттен чыккан кийим-кечектерди, машиналарды, тамак-аштарды алууга жумшалууда. Кыргызстанга бул акчалар жукпай жатат. Башкача айтканда чет элдик товар чыгаруучуларды биз колдоп жатабыз. Демек бул жол келечексиз.

2) Туризм багыты кээде өнүгүп, кээде өнүкпөй жатат. Туруктуу доход алып келбей жатат.

3) Мал чарбачылыгы жана дыйканчылык. Абдан аз доход алып келет. Күйүүчү, майлоочу материалдары жана техника өтө кымбат.

4) Алтын өндүрүү негизинен чет мамлекеттер тарабынан колго алынган. Кыргыз үчүн пайдасы өтө аз. Кум-Төрдөн алынган алтындын пайдасынын 91% ти Канадага, 9% ти Кыргызстанга түшөт. Мунун пайдасынан зыяны көп.

5) Цемент, айнек, көмүр өндүрүүдөн өтө аз доход түзөт. Кийим тигүү иштери жүрүп жатат.

6) Алкоголдук ичимдиктер жана суусундуктарды чыгаруу бул да аз санда. Алып сатуу иштери жүрүп жатат.

Бир караганда биздин өлкө өнүгүү үчүн бардык нерсе бардай көрүнөт, акылдуу адамдарыбыз бар. Мисал үчүн улуттук илимдер академиябыз бар, университеттерде окумуштууларыбыз, бизнесмендерибиз бар, сүйлөсө тилинен чаң чыккан саясатчыларыбыз бар. Бирок элди алектендирип жумуш менен камсыз кылгам, эртеңки күнүнө ишенич пайда кылып, шарт түзгөн жетекчилер жок болуп жатат, билим берүү системасынын берген билими өндүрүштүк күчкө айланбай, жумушсуздукту көбөйтүп жатат. Эгер ушундай боло берсе, эсибизге келбесек, анда үчүнчү революция деле алыс эместей көрүнөт. Кыргызстанда бар илим, билим элдин жашоо деңгээлин жогорулатууга, мамлекеттүүлүктү бекемдөөгө кызмат кылбай жатат. Мисал үчүн Улуттук илимдер академиясы жылына 143млн. сом сарптайт экен. Ал эми өлкөбүзгө алып келген пайдасы жокко эсе. Кризис шартында госбюджеттен мынча акчаны жок кылуу акылга сыйбаган кемчилдик. Бул үчүн ким күнөөлүү? Албетте адреси жок, максатсыз акча бөлгөн өкмөт башчылары күнөөлүү. Илим менен техниканын жетишкендиктерин элдин жашоо деңгээлин жогорулатууга колдоно албаган жетекчилер күнөөлүү. Окумуштууларга мамлекет шарт түзүп берсе иштей беришет. Мисал үчүн атактуу химик Д.И. Менделеевди өнөр жай боюнча чалгынчы катары пайдаланышкан. Мамлекеттин азыркы абалына кимдир бирөө, же бир партия жооп бериши керек. Болсо болду, болбосо кетип калабыз деген көчмөндүк психология менен иштеген өкмөт башчыларынын эч кимге кереги жок. Жоопкерсиздик демократиянын деле эч кимге кереги жок.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз улуту башка жака тарап кетпес үчүн жана Кыргызстан мамлекетин түптөш үчүн, кыргыз улутун өнөр жайлуу улутка айландыруу зарыл. Ошондуктан биз төмөнкү жумуштарды жасашыбыз керек.

1. Улуттук интелегенция бир чечимге келип өз элине туура жол көрсөтүшү керек. Өз күчүбүзгө өзүбүз таянышыбыз керек.
2. Коррупцияны жоюп таза кол менен иштешибиз керек. Таза эмгек жогору бааланышы керек.
3. Улуттук илимдер академиясына, илим изилдөө ишканаларына, университеттерге, мамлекет керектүү жергиликтүү материалдардан өнөр жай товарларын чыгаруу боюнча технологияларды иштеп чыгаруу үчүн өкмөт тапшырма заказ бериш керек. Аткаруучулар товарлардын үлгүлөрүн чыгарып, дүйнөлүк базарга алып чыгып маркетинг жүргүзүш керек жана көп санда серияга чыгарыш керек. Мындай жумушту кыргыздын бизнесмендери өз алдынча жасай алышпайт. Бул окумуштуулардын колунан келет. Же болбосо бизнесмендер менен окумуштуулар бирдикте иш жүргүзүшү керек. Атаандаштыктан утуп чыгуу үчүн чымырканган эмгек керек.

4. Окумуштуулардан, инженерлерден, жумушчулардан турган бригадаларды түзүп, кредитке жабдыктарды алып, тоо кендерин өзүбүз иштетишибиз керек.
5. Мектептеги, ЖОЖ-гы окуу процесстерин көчмөн турмуштан өнөр жайлуу турмушка өткөнгө ылайыкташыбыз керек. Башкача айтканда политехникалык билимге жана жөндөмдүүлүккө ээ болушубуз керек.
6. Биздин улут завод фабрика куруш үчүн акча жок деп айтат, бирок аш-тойлорго, сөөк коюуга акыркы малын сатып эч нерсесин аябайт. Статистика боюнча Кыргызстан жылына бул иштерге 300 млн сомдон ашык каражат сарптайт. Бул бюджеттин бештен бирин түзөт. Ушул акчаларды биз максаттуу пайдаланышыбыз керек.
7. Дүйнөлүк рынокто жакшы өтө турган товарларды тандап алып өзүбүздүн чийки заттардан ошол товарларды өз күчүбүздү, билимибизди, талантыбызды колдонуп чыгарбасак болбойт.
8. Өзүбүздүн көчмөндүк психологиябызды өнөр жайлык психологияга өзгөртүшүбүз керек. Бул үчүн биз көптөгөн психологиялык тоскоолдуктарды жеңип өтсөк, өзүбүздү баатыр катары сезип калаар элек.
9. Товар чыгарыш үчүн өкмөт башчылары гарантия болуп, иш жүргүзүшүбүз керек. Эмесе фискалдык органдар эле өндүрүштү токтотуп коюшат. Экономикалык дипломатияны уюштурушубуз керек.